

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հ.-Ե. ԿՈԿՈՐԴԱՅԻՆՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԽՈՒԼ ՇՓԱԿԱՆ Հ(Կ)-Ի ՀՆՉԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ (ապաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետեր)

Բանալի բառեր – Ե. Կուրիլովիչ, Է. Մական, Օ. Սեմերենյի, խուլ շփական, հետնալեզվային, ընդհանուր հնդեվրոպական լեզու, նախաձև, ձայնորդական կայքից հետո, «կոկորդային տեսություն», ապաժամանակյա հայեցակետ

Հին հայերենի որոշ հնչույթների, մասնավորապես՝ հպաշփականների և առանձին շփականների հիմնական նախաձև(եր)ի հաստատումը կապված է որոշակի դժվարությունների հետ, որովհետև դրանք ունեն զգալիորեն լայն և ոչ հազվադեպ ընդհանուր նախաձև(եր)ի չհանգող համապատասխաններ¹։ Այդպիսի հնչույթների կարգին է դասվում նաև միաստիճան հետնալեզվային խուլ շփական *h* (հ)-ն։

Պատմահամեմատական հայերենագիտության մեջ սահմանվում են հ.-ե. նախաձևերի հետ հայերենի *h* (հ)-ի հետևյալ համապատասխանությունները։ Հմմտ.

$\text{Հ} < *H (7), *p (52, \text{որից } *p > h/j - 3, *p > j - 2), *s (16), *ø (12), *k^u (4) - 91$ ²;

Ինչպես երևում է նշված համապատասխանություններից, *h* (հ)-ով սկսվող յոթ բառի դեպքում վերականգնվում է կոկորդային նախաձև՝ **H*։ Այդ բառերն են. *հան* «հոր կամ մոր մայրը, տատ» (<**Han-*), *հանի* (-նույ/նոյ) (նույնը՝ ինչ որ *հան*) (<**Hanijā*), *հաւան* (-իմ) (<**Hayə-*), *(h)աւատ* ? (<**Hau-*), *հաւ* «թռչուն» (<**Hay-* [**ayei-*]), *հաւ* «պապ» (<**Hayo-s* [**ayo-s*]), *հեն* (-ոյ/-ի)

¹ Տե՛ս Պետրոսյան Վ. Զ., Հին հայերենի հպաշփականների ծագումը (տարաժամանակյա հայեցակետ) // «ՎԷՄ», 2020, թիվ 3, էջ 187-218, նույնի՝ Հին հայերենի հպաշփականների ծագման կովկասյան վարկածի շուրջ // Հայկազեան հայագիտական հանդես, 2021, հ. 41, էջ 499-526, նույնի՝ Հին հայերենի շչական բաղաձայնները (ապաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետեր) // «ՊԲՀ», 2021, թիվ 3, էջ 228-241։

² Վիճակագրական հաշվարկն ըստ՝ Զահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն։ Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 111-157։

(<*(H)erso-)¹: Թեև կոկորդային հնչույթով նախաձևերը կազմում են *h* (*h*) ունեցող բառերի ընդհանուր թվի (91) շուրջ 1/15-րդը, իսկ դա համապատասխանությունների ամբողջ շարքում փոքր ցուցիչներից մեկն է, բայց և այնպես, շնորհիվ այն նշանակության, որը համեմատական լեզվաբանության մեջ տրվել է կոկորդային հնչույթներին՝ որպես հնդեվրոպական հիմք-լեզվի հնչույթային համակարգի բնութագրական գծերից մեկի («կոկորդային տեսություն» / *laryngeal theory*), այդ վերականգնումների խնդիրը ձեռք է բերում հատուկ կարևորություն: Հետևաբար հին հայերենի *h* (*h*)-ի տարածամանակյա քննության տեսանկյունից կարևոր է ոչ միայն նրա հիմնական նախաձև(եր)ի հաստատումը, այլև *h*-*ե*. կոկորդային հնչույթ(ներ)ի հետ նրա առնչությունների հարցը: Մեզ համար այդ հարցը կարևոր է հատկապես այն պատճառով, որ *h*-*ե*. հիմք-լեզվում կոկորդային հնչույթ(ներ)ի առկայության մասին համեմատական լեզվաբանության մեջ առաջադրված վարկածներից մի քանիսը, խեղդեղենից և հունարենից բացի, հիմնվում են նաև հայերենի՝

¹ Ըստ էության՝ վեց բառ, եթե նկատի ունենանք, որ *hwn* և *hwnh* ունեն միևնույն բառարմատը: Միաժամանակ ուշագրավ է, որ ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանը «Ակնարկներ հայերենի նախագրային շրջանի պատմության» գրքում, հետևելով «կոկորդային տեսությանը», առանձնացրել էր հին հայերենի *h* (*h*)-ով սկսվող ոչ թե յոթ, այլ քսաներեք բառ, որոնց *h* (*h*)-ն համարվում է *h*-*ե*. հիմք-լեզվի կոկորդային հնչույթ(ներ)ի ռեֆլեքսը (տե՛ս **Джаукян Г. Б.**, Очерки дописменного периода армянского языка, Ереван, 1967, с. 240-243): Համեմատաբանական հաջորդ՝ «Հայոց լեզվի համեմատական քերականություն» մենագրության մեջ նա կոկորդային հնչույթների հարցին չի անդրադառնում՝ հղում անելով «Ակնարկներ ...» գրքին (տե՛ս **Джаукян Г. Б.**, Сравнительная грамматика армянского языка, Ереван, 1982, с. 212, ծնթգր. 35): Դա, ըստ էության, նշանակում է, որ նա չի հրաժարվում այդ վարկածից: Հ.-*ե*. կոկորդայինների հարցին Գ. Ջահուկյանը թողնի անդրադառնում է իր հաջորդ «Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան» գրքում (տե՛ս **Ջահուկյան Գ. Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 37): Հայերենի կոկորդային ծագման *h* (*h*) ունեցող բառերի ցանկը ուսումնասիրողների մոտ ունի որոշ տարբերություններ: Օր. Գ. Կլիչկովը հայերենի *h*-*ե*. կոկորդայինից սերող *h* (*h*)-ով «հիմնական օրինակների» ցանկում ներառում է նաև *hnuhi* (< **oyi-pā* «ոչխարի հովիվ»), *hnu* (< **od*- «բուրել») և *hnu* (< **ōt*- «հում, դառն») բառերը (հմտ. **Кличков Г.**, Модель глоттогенеза армян // «ԼՀԳ», 1980, թիվ 8, էջ 91-92), որոնցից վերջին երկուսը կային Գ. Ջահուկյանի նախնական ցանկում (տե՛ս **Джаукян Г. Б.**, Очерки дописменного периода армянского языка), բայց չկան վեջնականում: «Հովիվ»-ի *h* (*h*)-ին կոկորդային ծագում է վերագրել նաև Վ. Գեորգիևը (տե՛ս **Георгиев В. И.**, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, Москва, 1958, с. 13):

Հայերենում և հունարենում բառակազմում՝ բաղաձայնին նախորդող դիրքում, կոկորդայինի երբեմնի գոյության հիմնավորում է համարվում նաև նախահավելական ձայնավորի (աուգմենտի) առկայությունը՝ ի տարբերություն այլ ցեղակիցների, որոնք այդ դիրքում նախահավելական մասնիկ չունեն (տե՛ս **Тронский И. М.**, Общеиндоевропейское языковое состояние, Москва, 1967, с. 15): Հմտ. հն հնդկ. (*s*)*tár*-, ավեստ. *star*-, լատ. *stella*, գոթ. *stairnō*, բայց՝ հն հուն. *ástēr*, հյ. *astl* (*astl*): Խեղդեղենը, նախահավելական մասնիկից առաջ ունի նաև «կոկորդային» հնչյունի ռեֆլեքս համարվող *h*՝ *hašterza* «աստղ»: Նշված իրողությունները «կոկորդային տեսության» կողմնակիցներին հիմք են տվել «աստղ» նշանակությամբ բառերի համար կանխադրել կոկորդային հնչյունով նախաձև՝ **H₂stér*- (տե՛ս **Гершенберг Л. Г.**, Краткое введение в индоевропеистику, Санкт-Петербург, 2010, с. 28):

որպես կոկորդային հնչույթի ռեֆլեքսները պահպանած հիմնական լեզուներից մեկի տվյալների վրա¹ (հմմտ. հիերոգլիֆ. խեթ. *ḫayas* «ոչխար», հյ. *hnuḫi* (hoviḫ) «հովիվ» (< հ.-ե. **(H)oui-pā* «ոչխարի հովիվ»),– խեթ. *ḫuhḫas*, լատ. *avus* «պապ», հյ. *hwi* (*hay*) (< **Hayo-s* / **ayō-s*),– խեթ. *ḫannaš* «տատ», հուն. *ἀκνίς* «տատ», լատ. *anus* «պառավ կին», հյ. *hwan* / *hwanḫ* (-ւոյ) (< **Han-* / **Haniā-* / (< **an-* «նախահայր կամ նախամայր»),– լատ. *avis* «թռչուն», հյ. *hwi* (< **Hay-* / **ayei-*) և այլն):

Ոչ պակաս ուշագրավ է այն, որ «կոկորդային տեսությունը» միանշանակ չի ընդունվել համեմատական հնդեվրոպաբանության մեջ: Տարբեր հիմնավորումներով այդ վարկածի դեմ են արտահայտվել XX դարի կեսերի այնպիսի անվանի հնդեվրոպաբաններ, ինչպիսիք էին Գ. Կրոնասերը, Ու. Պետերսենը, Զ. Բոնֆանտեն, Վ. Ուետտը, Է. Մականը և ուրիշներ²: Ավելին, իր վերջին շրջանի ուսումնասիրություններում հնդեվրոպական նախալեզվի հնչույթային համակարգում կոկորդայինների կարևոր դերի մասին սկզբնական պատկերացումներից յուրովի նահանջել է Ե. Կուրիլովիչը, որի անվան հետ է կապվում հնդեվրոպաբանության մեջ «կոկորդային տեսության» նոր փուլի սկզբնավորումը³:

¹ Տե՛ս Գеоргиев В. И., նշվ. աշխ.:

² Տե՛ս Семереньи О., Введение в сравнительное языкознание, Москва, 1980, с. 143-144, Савченко А. Н., Сравнительная грамматика индоевропейских языков, Москва, 1974, с. 137: Ա. Մեյեն՝ XX դարի առաջին կեսի ականավոր հնդեվրոպաբաններից մեկը, ինչպես այլ հարցերում, «կոկորդային տեսության» դեպքում ևս դրսևորել է զգուշավոր մոտեցում: Հմմտ. «... երկվանկ արմատները ներկայացնում են այն դժվարությունը, որ նրանց կիրառությունը **g₁nē-* կամ **g₁nō-* տիպի վերջնային երկար ձայնավորով աստիճանների հետ հնդեվրոպական ձևաբանության մեջ դեռևս բավարար ամբողջությամբ և ճշտությամբ հաստատված չէ» (Мейе А., Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва-Ленинград, 1938, с. 184): Ըստ «կոկորդային տեսության»՝ վերոհիշյալ տիպի արմատներն ավելի վաղ ունեցել են **g₁neh-*, **g₁noh-* հնչյունական կազմը: Երկար ձայնավորը համարվում է համապատասխան կարճ ձայնավորի և նրան հաջորդող «կոկորդային» **h-*ի միաձուլման արդյունք (տե՛ս Савченко А. Н., նշվ. աշխ., էջ 128-137, Красухин К. Г., Введение в индоевропейское языкознание, Москва, 2004, с. 70-73):

³ Տե՛ս Семереньи О., նշվ. աշխ., էջ 143-144, 154-155: «Կոկորդային տեսության»՝ Ե. Կուրիլովիչի առաջարկած վարկածը Ֆ. դը Սույուրի («ձայնորդական կալիֆիցիենտների» տեսություն), Գ. Մյոլլերի և Ա. Կյունիի («կոկորդայինների տեսություն») կողմից առաջադրված գաղափարները համադրելու և յուրովի զարգացնելու փորձ չէր: Ի տարբերություն նախորդների, որոնց առաջարկած գաղափարները պարզապես տեսական կոահոմներ էին և ինչ-որ չափով ունեին մտահայեցողական բնույթ, Ե. Կուրիլովիչը մասնանշում է դրանց որոշակի լեզվական հիմքերը խեթերենում՝ *ḫ-*ի և *ḫḫ-*ի տեսքով, և առաջարկում բավականին կոտ տեսություն: Ինչպես Ֆ. դը Սույուրը, Ե. Կուրիլովիչը ևս ելնում էր հնդեվրոպական նախալեզվում մեկ նախական ձայնավորի առկայությունից, որը նրա կարծիքով, եղել է **e-*ն: Ըստ դը Սույուրի՝ **a-*ն և **o-*ն առաջացել են **e-*ի և նրան հաջորդող «ձայնորդական կալիֆիցիենտի» միաձուլումից: Սույուրյան «ձայնորդական կալիֆիցիենտը» եղել է ձայնավորական գործառնությունով ձայնորդ: Նա, **r*, **l*, **m*, **n*, **w*, **y*-ից բացի, ձայնորդական բնութագիր է վերագրել նաև **e-*-ին հաջորդող *ʾ*-ին և *ʾ*-ին: Վերջինների հետ միաձուլումից առաջացել են հ.-ե. երկար **ā-*ն և **ō-*ն (տե՛ս

Հնդեվրոպական կոկորդային(ներ)ի մասին տեսության ձևավորման ավելի քան հարյուրամյա հոլովություն (1879-1984), ըստ առավել հատկանշական վարկածների, կարելի է տարբերակել հետևյալ որակական դրսևորումները. 1) հ.-ե. ձայնավորական համակարգի կազմավորման, մասնավորապես՝ հ.-ե. ձայնդարձի (*ablaut*) առաջացման գործում «ձայնորդական կայֆիցիենտների» վճռորոշ դերի կանխատեսում (Ֆ. դը Մոսյուր). 2) «ձայնորդական կայֆիցիենտների» վարկածի փոխարինում «կոկորդային հնչյունների» վարկածով (Հ. Մյուլլեր, Ա. Կյունի). 3) հ.-ե. կոկորդայինների լեզվական ռեֆլեքսների բացահայտում խեթերենում (Ե. Կուրիլովիչ). 4) հիմք-լեզվի նախասկզբնական ձայնավորական համակարգի ու կոկորդային(ներ)ի քանակական հարաբերակցության սահմանում (Հ. Մյուլլեր, Ա. Կյունի, Հ. Պեդերսըն, Ե. Կուրիլովիչ, Է. Բենվենիստ, Վ. Պիզանի, Է. Սեպիր, Է. Ստերտսանտ, Հ. Հենդրիկսեն, Վ. Լեման, Լ. Ջգուստա, Ռ. Կրոսլանդ, Հ. Հյոնիգսվալդ, Լ. Համմերիխ, Յա. Պուիվել, Ա. Մարտինե, Վյաչ. Իվանով, Թ. Գամկրելիձե և ուրիշներ). 5) հ.-ե. ձայնավորների և կոկորդային հնչյոթ(ներ)ի քանակական հարաբերակցության սահմանում ըստ հիմք-լեզվի *հեռավոր* և *մերձավոր* վերականգնումների (Բ. Տրոնսկի, Թ. Գամկրելիձե – Վյաչ. Իվանով):

Соссюр Ф. де, Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках // **Соссюр Ф. де**, Труды по языкознанию, Москва, 1977, с. 310-311, 423-424): Հ. Մյուլլերը և Ա. Կյունին, որոնք զբաղվում էին հնդեվրոպասեմաքամյան ծագումնաբանական առնչությունների ուսումնասիրությամբ, «ձայնորդական կայֆիցիենտների» սոսյուրյան դրույթը փոխարինում են «կոկորդային հնչյունների» դրույթով: Վերջինները բնորոշ էին սեմական և քամյան լեզուներին: Այդպիսի հնչյունների վերականգնումը հ.-ե. հիմք-լեզվում կարող էր ավելի արժանահավատ դարձնել հնդեվրոպական և սեմաքամյան լեզվաընտանիքների հեռավոր (= նոստրատիկ) ցեղակցության գաղափարը (տե՛ս **Пизани В.**, Общее и индоевропейское языкознание // Общее и индоевропейское языкознание, Москва, 1956, с. 129-130, **Тронский И. М.**, նշվ. աշխ., էջ 13-14, **Семереньи О.**, Введение в сравнительное языкознание, Москва, 1980, с. 139, **Савченко А. Н.**, նշվ. աշխ., էջ 129-130): Ե. Կուրիլովիչը, ելակետ ընդունելով հ.-ե. հիմք-լեզվում մեկ նախնական ձայնավոր (*e) տարբերակող սոսյուրյան դրույթը, ինչպես *o-ի և *a-ի, այնպես էլ բոլոր երեք ձայնավորների երկար տարբերակների (հմմտ. *ē, *ō, *ā) առաջացումը բացատրում է հ.-ե. չորս կոկորդայինների (*ə₁, *ə₂, *ə₃, *ə₄) հետ դիրքային (վերջիններին նախորդող) փոխազդեցությամբ: Ըստ անվանի լեզվաբանի՝ խեթերենի *h*-ն և *hh*-ն ներկայացնում էին, համապատասխանաբար, հ.-ե. *ə₂-ը և *ə₃-ը (տե՛ս **Курилович Е.**, Знал ли индоевропейский язык А наряду с О? // **Курилович Е.**, Очерки по лингвистике (сборник статей), Москва, 1962, с. 427-435): Ի. Ֆրիդրիխը, խեթերենի *h*-ին վերագրելով «երկու տարբեր» հնչյունական արժեքներ, ըստ ամենայնի՝ դրանք համարել է նաև տարբեր հնչյոթներ (տե՛ս **Фридрих И.**, Краткая грамматика хеттского языка, Москва, 1952, с. 51), իսկ, օրինակ, Թ. Բարոուի և Վյաչ. Իվանովի կարծիքով՝ *h*-ով և երկգիր *hh*-ով խեթերենում արտահայտվել են միևնույն հնչյոթի երկու տարբեր հնչյունական իրացումները (տե՛ս **Барроу Т.**, Санскрит, Москва, 1976, с. 85-86, **Иванов В. В.**, Хеттский язык, Москва, 1963, с. 88, **Иванов Вяч. Вс.**, Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы, Москва, 1965, с. 14-15): Եթե իրականությանը մոտ է երկրորդ տեսակետը, կնշանակի Ե. Կուրիլովիչի նշած համապատասխանությունը խախտվում է: Բացատրություններից մեկը կարող է լինել Վյաչ. Իվանովի դիտարկումը, ըստ որի՝ հ.-ե. *H₁-ը և *H₂-ը, որոնք տարբեր հնչյոթներ էին, խեթերենում «արտացոլվել էին մեկ հնչյոթի երկու տարբեր տարբերակներով» (տե՛ս **Иванов Вяч. Вс.**, նշվ. աշխ., էջ 14-15):

Վերջին մոտեցման հիմքում, ըստ էության, հ.-ե. նախալեզվի վերականգնումը ժամանակագրական երկու տարբեր շերտերով իրականացնելու Ի. Տրոնսկու պահանջն է. 1) ըստ «հեռավոր» կամ *վաղհնդեվրոպական* փուլի, որպիսին կարող է համարվել հիմք-լեզուն նոստրատիկ միասնությունից անջատվելուց հետո. 2) ըստ «մերձավոր» կամ *ուշհնդեվրոպական* փուլի, որպիսին կարող է համարվել հիմք-լեզուն անմիջականորեն տրոհման նախօրյակին¹: Հ.-ե. կոկորդայինների հարցը այդ տեսանկյունից են դիտարկել, օրինակ՝ Թ. Գամկրելիձեն և Վյաչ. Իվանովը «Հնդեվրոպական լեզուն և հնդեվրոպացիները» ուսումնասիրության մեջ²:

«Կոկորդային տեսության» տարբեր վարկածների քննությունը մեր նպատակից դուրս է, բայց ավելորդ չենք համարում այդ առնչությամբ հետևյալ նկատառումները. 1) Սոսյուրյան «ձայնորդական կայֆիցիենտները» և Գ. Մյոլլերի, Ա. Կյունիի, Հ. Պեդերսընի, ինչպես նաև ուրիշների կողմից տարբերակված «կոկորդային հնչյունները» ոչ միայն անհամարժեք, այլև միանգամայն տարբեր երևույթներ են: Ֆ. դը Սոսյուրի տարբերակած *А* և *О* «ձայնորդական կայֆիցիենտները» ավելի շուտ վանկարար ձայնորդների համարժեքներ էին, հետևաբար դրանք և «կոկորդային հնչյունները» հ.-ե. հիմք-լեզվում չէին կարող իրականացնել միատեսակ գործառույթներ: 2) Գրավոր հուշարձաններով հայտնի հ.-ե. հին լեզուներից և ոչ մեկը, ըստ էության, չի ունեցել կոկորդային հնչյուններ: Այդ առումով ինչպես խեթերենում, առհասարակ խեթալուվիական լեզուներում, այնպես էլ այլ լեզուներում (հին հունարեն, հին հայերեն և այլն) հ.-ե. կոկորդայինների ռեֆլեքսներ համարվողների հնչյունական բնութագրերը լեզվաբանության մեջ միանշանակ չեն գնահատվում³: 3) Մեզ առավել հավանական է թվում և Օ. Մեմերենյիի տեսակետը, որի համաձայն՝ ընդհանուրհնդեվրոպական լեզվի **h*-ն եղել է

¹ St' u Тронский И. М., նշվ. աշխ., էջ 22:

² St' u Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. I, Тбилиси, 1984, с. 157-214:

³ Հմմտ. «Ամենից առաջ հարց է առաջանում այն մասին, թե ինչպիսի փաստերի և ինչպիսի ռեֆլեքսների հիման վրա է ենթադրություն արվում երբեմնի գոյություն ունեցած և հետո բոլոր հնդեվրոպական լեզուներում (բացառությամբ խեթալուվիական լեզուների, որը, *հղեպ, շարունակում է մնալ խիստ կասկածելի* [ընդգծումն իմն է – Վ. Պ.]) անհետացած հնչյունների հատուկ դասի մասին, որոնց հնչյունաբանական բնույթը կոկորդային տեսության որոշ ներկայացուցիչներ նախընտրում են բոլորովին էլ չորոշակիացնել՝ մնալով այդ ժամանակ կոկորդայինների գուտ կառուցվածքային կամ հանրահաշվական մեկնության դիրքերում, այն դեպքում, երբ այլ ուսումնասիրողներ հակված են կոկորդայինները դիտարկելու կամ որպես ձայնորդների դաս, որոնք հերթագայության մեջ են գտնվում ձայնավորների և երկբարբառների հետ, կամ էլ որպես երախային (*фарингальный*) կամ հետնալեզվային հնչյունների դաս, որոնք մտնում են բաղաձայն հնչյունների ենթակարգի մեջ» (Макаев Э. А., Структура слова в индоевропейских и германских языках, Москва, 1970, с. 136):

սովորական հետնալեզվային շփական¹: Այդպիսի եզրակացության համար հիմք են եղել. ա) խեթերենի և այլ ցեղակիցների, մասնավորապես՝ լատիներենի, օսկերենի, գոթերենի, սանսկրիտի և հունարենի համարժեք ձևերի գույքադրումները, որոնց երկար ձայնավորի դիմաց խեթերենն ունի կարճ ձայնավոր (հմմտ. լատ. *pō-tāre* «խմել» – խեթ. *pas-* «կուլ տալ, կլանել» / *‘շломать’*, լատ. *ārā*, օսկ. *aasas* (անվն., հզն. թ.) «գոհասեղան» – խեթ. *hassa-* «օջախ»², լատ. *ōs* «բերան» – խեթ. *ais*, լուվ. *assa* «բերան» և այլն), փոխանակ՝ «կարճ ձայնավոր + *h*» հաջորդականության, որպիսին առկա է այլ դեպքերում (հմմտ. լատ. *pāscō*, սնսկ. *pā-* «պաշտպանել» – խեթ. *pahs-* «պաշտպանել», գոթ. *mēl* «ժամանակ», լատ. *metior* «չափել» – խեթ. *mehur* «ժամանակ» և այլն). բ) տիպաբանական պատկերացումների համաձայն՝ օրինաչափական կապ կա, մի կողմից, լեզվում *ձայնեղ-խուլ* (հմմտ. *b~p, d~t*) և *շնչեղ-ոչ շնչեղ* (հմմտ. *p'/(p^h)~p, t'/(t^h)~t*) հակադրություններով հնչույթների գույգերի, մյուս կողմից՝ տվյալ հնչույթաբանական համակարգում *h* (*h*)-ի առկայության միջև³: Եթե դա այդպես է (առնվազն մինչ օրս տիպաբանական այդ հատկանիշը ոչ ոք չի հերքել), ուրեմն *h*-ե. *շնչեղ* հպականները (*ձայնեղ* և *խուլ*) ևս պիտի ունենային կոկորդային երանգ, բայց, որքան մեզ հայտնի է, համեմատական լեզվաբանության մեջ դեռևս այդպիսի վերագրումներ չեն արվել:

Ըստ իս, հնդեվրոպական, սեմաքամյան, ինչպես նաև այլ նախալեզուների (ուրալա-ալթայան, քարթվելական և այլն) համար ենթադրվող նոստրա-

¹ Տե՛ս **Семереньи О.**, նշվ. աշխ., 1980, էջ 156: Ա. Մավչենկոն նշում է ռուս լեզվաբաններ Ն. Անդրեևի և Գ. Կրիչկովի հայացքներում *h*-ե. «կոկորդայինների»՝ որպես «սովորական շփական հնչույթների» ըմբռնման միտումի մասին: Ընդ որում՝ ավելի վաղ, քան դա հստակ կձևակերպեր Օ. Մեմերենյին: Հմմտ. «Դեպի դա է տանում Գ. Ս. Կրիչկովի հաստատումն այն մասին, որ այսպես կոչված կոկորդայինը լծորդության մեջ է գտնվել *s* հնչույթի հետ» (տե՛ս **Савченко А. Н.**, նշվ. աշխ., էջ 132: Հմմտ. **Андреев Н. А.**, Из проблематики индоевропейских ларингалов // Доклады и сообщения Института Языкознания Ака. наук СССР, XII, 1959, с. 28, **Кличков Г. С.**, Индоевропейская фонема *s* как коррелят ларингалных // «Вопросы языкознания» (այսուհետև՝ «ВЯ»), 1959, № 1, с. 79-83): Այդուհանդերձ, ճիշտ չի լինի ո՛չ Ն. Անդրեևին և ո՛չ էլ Գ. Կրիչկովին «կոկորդայինների տեսությունից» ամբողջովին հրաժարվելու միտք վերագրելը: Վերոհիշյալ հոդվածում Գ. Կրիչկովը կոկորդայինների անհետացումը հնարավոր է համարել «արդեն առանձնացած հնդեվրոպական լեզուներում», հետևաբար ընդհանուրհնդեվրոպականի համար նա ընդունելի է համարել կոկորդային հնչույթների վերականգնումը (**Кличков Г. С.**, նշվ. աշխ., էջ 83): Ինչ վերաբերում է Ն. Անդրեևին, ապա դեռևս 1957 թ. լույս տեսած «Հնդեվրոպական նախալեզվի պատմության շրջանաբաժանում» հոդվածում, ըստ էության, նույնականացնելով *h*-ե. *շվան* և «կոկորդայինը» ու դրանք համարելով «խուլ շփականներ»՝ նախահնդեվրոպական փուլի համար տարբերակում է այդպիսի երեք հնչույթ՝ միջնալեզվային **h*¹, հետնալեզվային **h* և շրթնային **h^w* (տե՛ս **Андреев Н. А.**, Периодизация истории индоевропейского праязыка // «ВЯ», 1957, № 2, с. 5-6):

² Հ.-ե. **h a-* հաջորդականությունից, ըստ «կոկորդային տեսության», պետք է կազմավորվի կարճ ձայնավոր, այնինչ լատիներենն ունի երկար ձայնավոր՝ *ā*, իսկ օսկերենը՝ կրկնակի *aa-*, ըստ էության՝ դարձյալ երկար:

³ Տե՛ս **Якобсон Р.**, Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 3, Москва, 1963, с. 103:

տիկ լեզուն թերևս ունեցել է կոկորդային հնչյուն(ներ), որի/(որոնց) ռեֆլեքսն ընդհանուրինդեվրոպական լեզվում **H* (**h₁*, **h₂*, **h₃* ... **h_n*)-ն էր, սակայն քիչ հավանական է, որ ընդհանուրինդեվրոպականում, մասնավորապես՝ նրա քայքայման նախօրյակին այդ հնչյուն(ներ)ը պահպանած լիներ/(լինեին) կոկորդային արտաբերությունը: Եթե ընդհանուրինդեվրոպական **H*-ն ունենար կոկորդային արտաբերություն, հազիվ թե նրա ռեֆլեքսները գոնե մեկ լեզվում, եթե ոչ՝ մի քանիսում, այդ հատկանիշը պահպանած չլինեին: Հավանաների *h*-ե. համակարգում շնչեղ ձայնեղների հնչույթային կարգ է վերականգնվում (հմմտ. **bh*, **dh*, **gh*), որովհետև այդպիսին տարբերակվել է հին հնդկերենում¹, իսկ շնչեղություն/ոչ շնչեղություն հակադրությունը՝ որպես հնչույթաբանական հատկանիշ, բնորոշ էր նաև հին հայերենի, ենթադրաբար՝ նախահունարենի խուլ հավանաներին: Ճիշտ է, կոկորդային տեսության կողմնակիցները Ե. Կուրիլովիչի հետևողությամբ խեթերենի *h* [x]-ն և *hh* [xx]-ն համարել են *h*-ե. կոկորդայինների ռեֆլեքսներ, սակայն բուն այդ հնչույթներին (/հնչյուններին) կոկորդային արտաբերություն չեն վերագրել, ինչպես որ այդպիսի արտաբերություն չի վերագրվել հին հայերենի *h* (h)-ին, հին հնդկերենի *h*-ին² և այլն: Այս հանգամանքը նույնպես կասկածելի է դարձնում առնվազն ընդհանուրինդեվրոպականում կոկորդային հնչույթի/(հնչյունի) գոյության ընդունումը:

Հասկանալի է, որ *h*-ե. «կոկորդայինների տեսության» նկատմամբ այսպիսի վերապահումը ավելորդ է դարձնում այնպիսի հարցերի քննարկումը, ինչպիսիք են՝ կոկորդային հնչույթների/(հնչյունների) քանակի, նրանց հնչյունական արժեքայնության, *h*-ե. շվայի (առաջին՝ **ə* /*shva premium*/ և երկրորդ՝ **e* /*shva secundum*/) հետ նրա/(նրանց) առնչությունների հարցերը:

Ինչ վերաբերում է հայերենի բառասկզբի *h* (h)-ին, Է. Մակաևը մերժում է նրա կոկորդային ծագման վարկածը այն հիմնավորումով, որ այդ դիրքում *h* (h)-ն կայունություն չի դրսևորում ոչ միայն գրաբարում, այլև արդի գրական հայերենում և բարբառներում: Հայերենի *h* (h)-ի այդօրինակ վարքագիծը նա դիտարկել է միայն բառասկզբի պարզ *n* [o] ձայնավորին նախորդող դիրքում, բայց այդ երևույթը դրսևորվել է նաև այլ ձայնավորների առնչությամբ (հմմտ. *nqh* [ogi] – *hnqh* [hok'i], *nrθ* [ort'] – *hnrrθ* [hort'], *ni* [ov] – *jni* [hov], *ayg* [ajc'] – *hayg* [hajc'], *arwad* [arac] – *harwad* [harac], *arpe* [arbel] – *harpe* [harbel], *alxor* – *halxor* [halivor], *ephē* [ep'em] – *hephē* [hep'em], *ur* –

¹ Հայտնի է, որ հին հնդկերենի շնչեղ ձայնեղների հնչույթային կարգի առաջացման առնչությամբ նույնպես հնդեվրոպական լեզվաբանության մեջ կարծիքները միանշանակ չեն (տե՛ս **Прокош Э.**, Сравнительная грамматика германских языков, Москва, 1954, с. 28-29):

² Հին հնդկերենի *h*-ն համարվում է *jh* [džh] շնչեղ ձայնեղ հալափակային հետագա պարզեցումը, իսկ *jh*-ը՝ *h*-ե. հետնաբանային **gh*-ի քմայնացման արդյունք է (տե՛ս **Семерень О.**, նշվ. աշխ., էջ 75, **Барроу Т.**, նշվ. աշխ., էջ 75):

յուր/**հուր** [jur/hur] և այլն)¹:

Այսպիսով, միանալով այն գիտնականներին, որոնք առնվազն ընդհանուր հնդեվրոպական լեզվում հնարավոր չեն համարել կոկորդային հնչույթ-(ներ)ի գոյությունը, չենք կարող չնկատել, սակայն, որ այդքանով դեռևս չեն սպառվում «կոկորդայինների տեսությանն» առնչվող հարցերը: Մասնավորապես, ինչպես արդեն նշվեց, Ռ. Յակոբսոնի կողմից ձևակերպված տիպաբանական դրույթի համաձայն ուղիղ կապ կա լեզվում շնչեղ հպականների (ձայնեղ և խուլ) և հագագային *h*-ի առկայության միջև, այն է՝ առանց երկրորդի չեն կարող լինել նաև առաջինները: Հետևաբար տրամաբանական ենք համարում *h*-ե. հիմք-լեզվում նաև շփական **h* հնչույթի կանխադրումը՝ շվայից անկախ: Այդ հնչույթը, սակայն, չի ունեցել կոկորդային արտաբերություն, այլ եղել է սովորական խուլ շփական և, ըստ ամենայնի, լծորդակից էր **s*-ին: Հոգուտ վերջին մտքի են վկայում *h*-ե հին լեզուներում ոչ հազվադեպ դրսևորվող *s > h* և, ընդհակառակը, *h > s* անցումները (հմմտ. հուն. *ῆσται* [hē:stai] «նա նստում է» – հն հնդկ. *ā́ stē*, – հուն. *ἦπρος* [hí' pos] «ձի», հն հնդկ. *ás' vah*, – հուն. *ἄλς* [hális] «աղ», լատ. *sāl*, հն հնդկ. *sal-ilá* – «ծով» («աղի»), հն սլավ. *солъ* [solī] «աղ», – հն սլավ. *секъ* [sekou] «հատում եմ, կտրում եմ» («секу»), արբ. *helk* «քարշ տալ» և այլն)²:

Ոչ հնդեվրոպական և հնդեվրոպական հին լեզուներից կատարված փոխառություններում հայերենի *h* (*h*)-ն երևան է հանում համապատասխանությունների հետևյալ պատկերը:-

Մեմական լեզուներ > հայերեն. h /h(θ) > h (/ɦ) (հմմտ. ասոր. *tōh wə vōh > pōnh* և *pōh* «ամայի», – արամ. (ասոր.) *ḥablā* «թոկ», եբր. *hebel* «թոկ, թակարդ», արաբ. *ḥabl* «թոկ», ակկադ. *ḥabālu* «կապել» > հյ. *հաղբ-ք* (*խաղբ-ք*), – արամ. (ասոր.) *ḥāšīb* «կարծված, համարված, հաշվված», *ḥāšāb*, եբր. *ḥāšāb*, արաբ. *ḥisāb* (< սեմ. **ḥš/sb*) > հյ. *հաշիվ*, – ասոր. *ḥāgā* «կարդալ» > հյ. *հեզ*, –ի, –ից (ուշ –ոյ) «վանկ», – արամ. (ասոր.) *jūdāiā /ihūdāiā*, եբր. հզն. *yəḥūdīm*, արաբ. *yahūd* > հյ. *հրեայ*, – արաբ. *mahjā* «ննջարան» /*hij*՝ «քնել, հանգստանալ» / > հյ. *մահիճ*, –

¹ St' u **Макаев Э. А.**, նշվ. աշխ., էջ 149: Հմմտ. նաև՝ **Միմոնյան Ն. Մ.**, Հայ բարբառների հնդեվրոպական հնաբանությունները // Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր, Երևան, 1979, էջ 210-224: Գրաբարյան բառակցքի *n* [o]-ն նախահավելական մասնիկ չի ստանում, եթե ունի երկբարբառային ծագում սերում է *u* (ou)-ից (հմմտ. *աւղ > օղ, աւր > օր, աւձ > օձ* և այլն):

² Ցեյլոն կղզում խոսվող սինգալեզերեն լեզվում (այս լեզուն ոմանք դասել են դրավիդյան (Ռասկ, Մյուլլեր), ոմանք՝ պոլինեզյան (Հասս), իսկ ուրիշները՝ հնդարիական (դ'Ալվիս) լեզուների շարքին), ըստ Գ. Կլիչկովի, «*s*-ը և *h*-ն միևնույն հնչույթի տարբերակներն են», որոնցից առաջինը հանդիպում է շեշտված վանկում, իսկ երկրորդը՝ անշեշտ (տե՛ս **Кличков Г. С.**, նշվ. աշխ., էջ 79): Այսինքն՝ միմյանց նկատմամբ գտնվում են յուրօրինակ լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ: Յուրօրինակ, որովհետև այդ բաշխումը պայմանավորված է վերհատույթային իրողությամբ՝ բառային շեշտով: Նա Ռ. Մերլինգենի հետևողությամբ *s*-ի և *h*-ի այդպիսի հարաբերակցություն հնարավոր է համարել նաև նախահունարենում (նույն տեղում, էջ 80):

ի, -աց «անկողին, անկողնակալ», - արամ. *kāḥanā* (*kahenā*), եբր. *kōhēn*, արաբ. *kāhin* «հմայող, կախարդ. տնտես, մատակարար» > հյ. *puḥānāy*, -ի, -ից)。

Կովկասյան լեզուներ > հայերեն. ø/w/ž/ȳ > h (հմմտ. վրաց. *ori*, *wori* «երկու», մգր. *žər-*, *žir-*, ճան. *žu(r)-*, *ju(r)-*, սվան. *yor-*, *yerbi-* (<քարթվ. **yor-*) > հյ. *hnnzh* «հայկական տոմարի երկրորդ ամիսը», - վրաց. *sami* «երեք», մեգր., ճան. *sum-*, սվան. *semi-* (<քարթվ. **sam-*) > հյ. *uwhuʃ* «հայկական տոմարի երրորդ ամիսը»。

Ուրարտերեն > հայերեն. h [x/ɣ/h]¹ > h (հմմտ. *ḥat-* (*ḥatubi* «կտրեցի, բաժանեի») > *ḥատանեմ*, - *ḥuš-* «զցել» > *hnuteմ*, - *hubi* > *hnվիւ*)。

Խեթերեն > հայերեն. h [x]/ø > h/ɣ (հմմտ. *ḥalanta-* «զլուխ» > *ḥuալամ* (/ *ḥալամ*) «անասունի չորացած գանգ», - *ḥattāi-* «հատել, կտրել, ծակել, պատռել» > *ḥատ*, -ոյ «սուր, կտրուկ» / *ḥատ-անեմ* «հատել, էտել», - *ḥinganišayar-* «զվարճություն, ուրախություն» > *ḥe(ն)q(ն)* «ծաղր. հեճուկ, հակառակություն», *ḥēnqūnē* «ծաղրել», - *ušk-* «տեսնել», *hušk-* «սպասել» > (*h*)*սկեմ*, -)。

Իրանական լեզուներ > հայերեն. h/s/θ/ç > h (հմմտ. մ.պ. *ākāh*, *ākās*, ավ. *ākās* > հյ. *ակահ* «տեղյակ», - ավ. *xsaθra-*, հ.պ. *xšaça-* «թագավորություն, իշխանություն», մ.պ. *šahr* «երկիր, նահանգ, քաղաք», պ. *šahr* «քաղաք» > հյ. *աշ-խարհ*, - պ. *dahlīz* «նախասրահ», աֆղ. *dahlīz*, *dahlīj* «պատշգամ, սեմ» > հյ. *դահլիճ*, - մ.պ., պ. *ḥazār*, պրթ. *ḥz'r* (*ḥazār*), ավ. *ḥazarna-* > հյ. *հազար* և այլն)。
*δ/d/h (<*h) > h* (հմմտ. ավ. *spāδra-*, հ.պ. *spāda-*, մ.պ. *spāh* (հյ. *սպահ*), պ. *sipāh* (< **sāh*) > հյ. *սահ* «գունդ, բանակ, զորագունդ» և այլն)。
θ (h)/θ/x > h (հմմտ. պ. *bēl*, քրդ. *bēr* «բահ, թի» (< **ba(r)h*) (*barθra-*), - ավ. *āxšti-*, մ.պ. *aštih*, պ. *ašti* «խաղաղություն» (< **ašt*) > հյ. *հաշտ*, - մ.պ. *vistāxv* «վստահ», պ. *gustāx* «համարձակ, հանդուգն, լկտի» (< **vistāhv*) > հյ. *վստահ*, - ավ. *taoxman-* «սերմ, սաղմ. ազգակցություն», հ.պ. *taumā* «ցեղ, տոհմ», մ.պ. *tōhm* «սերմ», պ. *tuxm* «սերմ» (< **tōhm*) > հյ. *տոհմ* և այլն)。
*f/p (<*h) > h* (ավ. *fravaēd-* «նկատել», սողդ. *prw'yōd* (*frawēd*) «խուզարկել. հրավիրել» (< **hravēd*) > հյ. *հրաւէր*, -)。

Հունարեն > հայերեն. (ʾ) [h] > h (հմմտ. *αῖρετικός* [*ahiretikós*] > *հերետիկոս*, *ὅλη* > *հիւղ(է)* «նյութ», *ὅπατος* [*hyú' patos*] > *հիւպատ(ոս)* «կուսակալ», *ῥήτωρ* [*hré:to:r*] > *հռետոր*, -ի, -աց, *Ἑλένη* [*heléne:*] > *Հեղինէ*)。

¹ Ուրարտերենի *h*-ին ումանք վերագրել են [x] (տե՛ս *Джаукян Г. Б.*, *Урартский и индоевропейские языки*, Ереван, 1963, с. 13, *Меликишвили Г. А.*, *Урартский язык*, Москва, 1964, с. 22), ուրիշները՝ նաև ձայնեղ շփական *g* [ɣ] և սովորական, այն է՝ խուլ շփական *h* [h] (տե՛ս *Дьяконов И. М.*, *Языки древней Передней Азии*, Москва, 1967, с. 129, *Хачикян М. Л.*, *Хурритский и урартский языки*, Ереван, 1985, с. 41) հնչյունական արժեքներ: Խեթերենի *h*-ին ևս տարբեր հնչյունական արժեքներ են վերագրվել: Ըստ Յո. Ֆրիդրիխի՝ *h*-ով նշանակվել է երկու հնչյուն՝ «մեկը՝ ավելի ուժեղ՝ *k*-ին մերձեցող ... մյուսը՝ թույլ արտաբերվող», պիտի կարծել [h]-ին մերձեցող (տե՛ս *Фридрих И.*, *Краткая грамматика хеттского языка*, Москва, 1952, с. 51): Վյաչ. Բվանտովը տարբերակել է թույլ՝ *h* և ուժեղ՝ *h̥h*, որպես միևնույն հնչյութի տարբերակներ, բայց առանց հստակեցնելու դրանց հնչյունական բնութագրերը (տե՛ս *Иванов В. В.*, *Хеттский язык*, с. 63, 71):

² Բառիմաստի մեկնությունն առաջարկել է Գ. Ղափանցյանը (տե՛ս *Ղափանցյան Գ. Ա.*, *Հայոց լեզվի պատմություն*, Երևան, 1961, էջ 134):

Լատինական փոխառություններում *h* (h)-ով բառեր չկան:

Հնչյունական (/հնչյությային) անցումների վերոհիշյալ համապատասխանությունները հիմք են տալիս հետևյալ տիպաբանական դիտարկումների համար.

1) Ինչպես հնդեվրոպական, այնպես էլ ոչ հնդեվրոպական լեզուներից կատարված փոխառություններում գերակշռում է «օտար *h* = հյ. *h*» համապատասխանությունը.

2) Հայերենի՝ որպես փոխառու լեզվի *h* (h)-ն չի կարող անմիջական առնչություն ունենալ միևնույն լեզվաընտանիքի (օրինակ՝ սեմականի կամ կովկասյանի) կամ միևնույն լեզվաճյուղի (օրինակ՝ իրանականի) տարբեր լեզուների համարժեք ձևերի հետ: Ի վերջո, հայերենն իր պատմական զարգացման որոշակի փուլում շփվել է նշված լեզվաընտանիքների/լեզվաճյուղերի ոչ բոլոր լեզուների հետ, այլ դրանցից մեկի կամ երկուսի, հետևաբար փոխառությունները ևս կատարել է այդ լեզվից/լեզուներից: Նման դեպքերում ամենից հավանականն է նույնական կամ լծորդակից հնչությային անցումը, որը դրսևորվում է նաև այլ լեզուների դեպքում: Օրինակ՝ սեմական լեզուների դեպքում դա հստակ է՝ այդպիսին է *h*-ն՝ իր *h* և *ḥ* լծորդակից տարբերակներով: Կովկասյանների դեպքում առավել հավանական են՝ 1) շրթնային *w*-ն՝ շփական *v*-ի միջանկյալ օղակով անցումով *h* (h)-ի, և 2) *y* [j]-ն, որը, միջին դարերից սկսած, հայերենի խոսակցական տարբերակներում հաճախ է վերածվել *h* (h)-ի:

3) Խեթերենի և ուրարտերենի *ḫ*-երի ծագումնաբանությունը, ըստ ամենայնի, հանգում է հետնալեզվային **h* (h)-ի՝ որպես հիմնական նախաձևի (կամ դրանցից մեկի): Առհասարակ հնդեվրոպական հին լեզուներում *s*//*h*, *x*//*h* հերթագայությունները միևնույն լեզվի բառային և բառային տարբերակների շրջանակներում (հմմտ. խեթ. *ešḫar* (*išḫar*) // *eššar* [essar] «արյուն» [x(h)//s]¹, մ.պ. *ākāh*, *ākās*), ինչպես նաև՝ ցեղակից լեզուների համարժեք ձևերում (հմմտ. խեթ. *meḫur* «Ժամանակ» –ռու. *месяц* [mesjac‘] «ամիս» – [x(h)//s]) և փոխառություններում ոչ հազվադեպ հանդիպող երևույթներ են (հմմտ. մ.պ. *vištāxv*, պ. *gustāx* > հյ. *վստաḫ*, – ավ. *taoxman*– > հյ. *տոնḫ*):

4) Առանձին դեպքերում, օրինակ՝ իրանականների, հայերենի բառակազմի *h* (h)-ն, ըստ ամենայնի, նախ՝ դրափոխության, ապա՝ հերթագայական հնչյունափոխության արդյունք է (հմմտ. ավ. *āxšti*- (>**xāšti*-) > հյ. *հաշտ* – (*x* > *h*)):

5) Իրանական փոխառությունների մեջ մեծ թիվ են կազմում միջին պարսկերենից, մասնավորապես՝ պահլավերենից կատարված փոխառությունները: Եթե հայերեն բառաձևը հնչյունական կազմով նույնն է կամ ամենից մոտն է միջին պարսկերենի ձևին, պիտի կարծել, որ անմիջական փոխառություն է հենց այդ լեզվից: Իհարկե, դա որպես ընդհանուր սկզբունք:

¹ Օրինակն ըստ **Фридрих И.**, նշվ. աշխ., էջ 51, **Иванов В. В.**, Хеттский язык, с. 90 գրքերի:

Առանձին դեպքերում հայերեն բառի անմիջական սկզբնաղբյուրը կարող է լինել իրանական այլ լեզու: Այսպես, նկատված է, որ բառասկզբում՝ *p* (*r*) ձայնորդին նախորդող դիրքում իրանական *f* -ն է հայերենում վերածվել *h* (*h*)-ի, այլ ոչ թե՝ *p*-ն¹: Հետևաբար հյ. *hrawēz* բառը անմիջական փոխառություն է ավ. *fravaēd*- «նկատել» ձևից:

Հայերենի *h* (*h*)-ի հ.-ե. նախաձևերի մեջ քանակական զգալի գերակշռություն ունի **p*-ն՝ **h*(/**H*)-ի համեմատությամբ ավելի քան յոթ անգամ, իսկ **s*-ի համեմատությամբ՝ երեք անգամ: Եթե նկատի ունենանք, որ հյ. *h* (*h*)-ի համար **p*-ով նախաձև է վերականգնվում, օրինակ, *հայր*, *հարսն*, *հարց*, *հաց*, *հեղում*, *հեր(-ու)*, *հետ(-ք)*, *հինգ*, *հոգի*, *հող*, *հորդ*, *հուն* (հն-ոց) «կրակ», *հուր* բառերի համար, որոնք ոչ միան հայերենի, այլև առհասարակ որևէ լեզվի բառապաշարի կարևոր մաս են կազմում, մտնում են նրա հիմնական բառաֆոնդի մեջ, ավելի քան ակնհայտ կլինի հ.-ե. **p* > հյ. *h* (*h*) համապատասխանության առաջնային բնույթը:

Հյ. *h* (*h*)-ի տիպաբանական համարժեքների մեջ կա «օտար լեզվի *p* – հյ. *h* (*h*)» միայն մեկ համապատասխանություն՝ սողդ. *prw* 'yδ (*frawēd*) «խուզարկել. հրավիրել», սակայն, ինչպես նշել ենք, հյ. *hrawēz* բառը սերել է ավ. *fravaēd*- «նկատել» ձևից²:

Հյ. *h* (*h*)-ի դիմաց **p*-ով նախաձև ունեցող վերոհիշյալ բառերի դեպքում ուշագրավ կարող է լինել տիպաբանությունը հ.-ե. լեզվաընտանիքի շրջանակներում: Ըստ այդմ, վերոհիշյալ ցանկից հիմնական բառաֆոնդին պատկանելու առումով կարելի է նկատի ունենալ առավել հավաստի *հայր*, *հաց*, *հետ(-ք)*, *հինգ*, *հուր/հուն* (*p*//*h* հերթագայությամբ) բառերը, որոնց համապատասխան ձևերը պահպանել են հ.-ե. հին լեզուներից շատերը: Այսպես. 1) հ.-ե. **patēr* «հայր»³. հն հնդկ. *pitar-*, ավ. *pitar-*, թոխ. Ա. *pācar*, թոխ. Բ. *pācer*, հուն. *πατήρ*, լատ. *pater*, հյ. *huyr* (*hājir*), հն իռլնդ. *athir*, գալլ. *Ateronius*, գոթ. *fadar*, հն անգլ. *fæder* (անգլ. *father*), հն վրն գրմ. *fater* (գրմ. *Vater*)⁴. 2) **pek*^h- «եփել, թխել». հն հնդկ. *pācanti* «եփում են, պատրաստում են կրակի վրա», հուն. *πέσσω* «եփում եմ», *ἀπτο-*

¹ Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Երևան, 1940, էջ 238, Ջահուկյան Գ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 557:

² Ըստ Հ. Հյուբշմանի՝ *fravaēda*- «ուսուցիչ, սովորեցնող» (գրմ. *Le´hrer*) բառից (տե՛ս Հյուբշման Հ., Հայերենի քերականություն, Երևան, 2003, էջ 183): Հմմտ. Ջահուկյան Գ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 531: Հ. Աճառյանի կարծիքով փոխառված է պիլ. «**fravēd* > *hrawēz*, **fravēdak* > *hrawēz*, **fravēdan* > *hrawēz* ենթադրելով ձևերից» (Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, էջ 133, հմմտ. *նույնի*՝ Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, էջ 269):

³ Ըստ «կոկորդային տեսության»՝ **pHtér* «հայր»:

⁴ Մյուս լեզուներում՝ հին սլավոներեն, լիտվերեն և այլն, **patēr* «հայր» բառի ձևերի փոխարեն պահպանվել են մանկական լեզվին բնորոշ **atta* «հայր» ձևի տարբերակները, իսկ որոշ լեզուներ (հին հունարեն, լատիներեն, սանսկրիտ և այլն) պահպանել են երկուսն էլ (տե՛ս Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 32):

κόπος¹ «հացթուխ», հյ. *hwg* (*hac*) (< **pok^h-ti* ձայնդարձային տարբերակից)², թոխ. Ա *päk*- «եփել, պատրաստել», թոխ. Բ *päkw*- «եփել», լատ. *coquō* «թխում եմ. եփում եմ», լիտվ. *kepù* «թխում եմ», *kèpti* «թխել», հն սլավ. *pekŏ* «թխում եմ» (հմմտ. *nekъ* «թխել»), արբ. *pjek* «թխում եմ». 3) **ped-* / **pod-* «ոտք». հն հնդկ. *pad-* «ոտք», *padám* «հետք», ավ. *pad-* «ոտք», պրս. *pāy* «ոտք», *pai* «ոտնահետք», խեթ. *pata-* «ոտք», *pedan* (*petan*) «տեղ», թոխ. Ա *pe*, թոխ. Բ *paiyye*, հուն. *πούς*, (սեռ. հլ. *ποδός*), լատ. *pēs* (սեռ. հլ. *pedis*), լիտվ. *pėdà* «ոտնաչափ», հն սլավ. *pěši* (*nbuŕ*) «հետևակ», գոթ. *fōtus*, հն իսլնդ. *fōtr*, հն անգլ. *fōt* (անգլ. *foot*), հն վրն գրմ. *fuoz* (գրմ. *Fuss*), հյ. *hētun-p* (*het-k*) / *nun-ū* (ot-n) «ոտք». 4) **penk^he* «հինգ». հն հնդկ. *pāñca*, ավ. *panča*, պիլ. *panč*, պրսկ. *panj*, հիեթոգ. լուվ. *panta*, թոխ. Ա *pāñ*, թոխ. Բ *piś*, հուն. *πέντε*, արբ. *pēsē*, լիտվ. *penki*, հն սլավ. *peŕi* (ռու. *пять*), լատ. *quinque* (ֆրնս. *cinq* [sink]), հն իռլնդ. *cóic*, գոթ. *fimf*, հն իսլնդ. *fimm*, հն վրն գրմ. *fimf*, *finf* (գրմ. *fünf*), հն անգլ. *fiſ* (անգլ. *five*), օսեթ. *fonj/fonj*, հյ. *hŕiŋq* (*hing*). 5) **pur* / **pun-* «կրակ»³. խեթ. *pahhur*, թոխ. Ա *por*, թոխ. Բ *puwar*, հուն. *πῦρ*, ումբր. *pir*, հն իսլնդ. *fúrr* «կրակ», իռլնդ. *úr*, գոթ. *fōn* «կրակ» (սեռ. *funins*), հն անգլ. *fȳr* «կրակ» (անգլ. *fire*), հն վրն գրմ. *fuir* (գրմ. *Feuer*), հն պրուս. *panno* «կրակ», անգսք. *fȳr*, հոլլ. *vuur*, հյ. *hnur* / (*hnúŋ*) «կրակ»:

Վերոհիշյալ տիպաբանական գուգահեռները հիմք են տալիս հետևյալ դիտարկումների համար: 1) Բառասկզբի դիրքում հ.-ե. **p-*ն զգալի թվով լեզուներում արտացոլվում է իբրև *p*, ընդ որում՝ ինչպես *centum* (հունարեն, լատիներեն, ումբրերեն, հին պրուսերեն, թոխարական և խեթալուվիական լեզուներ), այնպես էլ *satəm* խմբի լեզուներում (հին հնդկերեն, իրանական լեզուներ, սլավոնական լեզուներ, լիտվերեն, արբաներեն): 2) Գերմանական հին լեզուներում (գոթերեն, հին վերին գերմաներեն, հին անգլերեն, անգլո-սաքսոներեն, հին իսլանդերեն) **p > f* անցումը, ըստ ավանդական հնդեվրոպաբանության, բաղաձայնների առաջին տեղաշարժի արդյունք է⁴, իսկ նոր

¹ Ըստ Վ. Գեորգիևի՝ *ἀροπόκος* «հացթուխ» (*‘necarb’*) ձևից (տե՛ս **Георгиев В. И.**, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, Москва, 1958, с. 16):

² Ըստ Թ. Գամկրելիձեի և Վյաչ. Իվանովի՝ **p^{hl}ok^{hl}o -t^{hl}i* նախաձևից (տե՛ս **Гамкредидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.**, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси, 1984, с. 699): Հ. Աճառյանը *hwg* բառը դասում է չստուգաբանվածների շարքում (տե՛ս **Աճառյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 64-65), սակայն, կարծում ենք, հիմնավոր է այն հ.-ե. **pek^h-/*pok^h-* «եփել, թխել» արմատից բխեցնելը (հմմտ. **Ջահուկյան Գ.**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, 2010, էջ 453):

³ Ըստ Թ. Գամկրելիձեի և Վյաչ. Իվանովի՝ **p^{hl}h^hur* (տե՛ս **Гамкредидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.**, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 699):

⁴ Տե՛ս **Мейе А.**, Основные особенности германской группы языков, Москва, 1952, с. 37-39, **Прокош Э.**, նշվ. աշխ., էջ 50-51, **Бах А.**, История немецкого языка, Москва, 1956, с. 33-34, Сравнительная грамматика германских языков, т. II, Москва, 1962, с. 17: Գերմանական բաղաձայնների առաջին տեղաշարժի սկզբունքը, որը, ըստ էության, համեմատական հնդեվրոպաբանության մեջ բացահայտված առաջին հնչյունական օրենքն էր (*Գրիմի օրենք*), նախորդ XX դարի կեսերից սկսեցին վերանայել ըստ համեմատական լեզվաբանության մեջ արտահայտվող նոր պատկերացումների: Մասնավորապես. 1) Վ. Պորցիգը նկատեց, որ գերմանական լեզուներին

լեզուներում (գերմաներեն, անգլերեն)՝ դրա շարունակական դրսևորումը: 3) Եթե նշված երկու դեպքերը համարենք օրինաչափական կամ գերակայող միտումներ, ապա մյուսները, ինչպիսիք են $*p > v$ (հմմտ. $*pur > \text{հոլլ. } vuur$), $*p > q$ (հմմտ. $*penk^e > \text{լատ. } quinque$), $*p > c$ (հմմտ. $*penk^e > \text{cinq [sinkˈ]}$) / հն իռլնդ. $cóic$), $*p > h$ (հմմտ. $*pətér / (*pHtér) > \text{հյ. } \text{հայր (hajr/hayr)}$), $*p > \emptyset$ (հմմտ. $*pətér > \text{հն իռլնդ. } athir$, $*pod- > \text{հյ. } nui-$ (ot-n)) անցումները, պայմանականորեն կարող են դիտվել որպես այդ միտումներից «շեղումներ»: Իհարկե, նշված բոլոր «շեղումների» քննությունը մեր խնդրից դուրս է: Դրանք մեզ հետաքրքրում են այնքանով, որքանով կարող են օգնել բացատրելու h - h . $*p > h$. h (h) / h . $\emptyset$ հնչյունական (իմա՝ հնչւյթային) անցումները:

Ընդհանուրհնդեվրոպական լեզվի հպական բաղաձայնների հնչւյթային կարգավիճակի մասին մեր առաջադրած վարկածի համաձայն՝ նախալեզուն ունեցել է հպականների միայն երկու հնչւյթային կարգ՝ ձայնեղների և խուլների, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին ուներ երկուական ենթակարգ՝ ոչ շնչեղների և շնչեղների: Այսինքն, օրինակ, $<*B>$ հնչւյթը ներկայացված էր $*b$ և $*b^{[h]}$, $<*P>$ -ն՝ $*p$ և $*p^{[h]}$, $<*G>$ -ն՝ $*g$ և $*g^{[h]}$ ենթահնչւյթային տարբերակներով և այլն¹: Մեր կարծիքով, ինչպես վերոհիշյալ բառերի, այնպես էլ առհասարակ բառակազմի դիրքում « h - h . շրթնային խուլ հպական $> \text{հյ. } h$ (h)» հնչյունական անցում ունեցողների ընդհանուրհնդեվրոպական նախաձևը եղել է շնչեղ, այն է՝ $*p^{[h]}$, այլ ոչ թե ոչ շնչեղ հնչյուն, ինչպես որ սովորաբար վերականգնվում է ավանդական հնդեվրոպաբանական հայեցակարգերում: Հետևաբար վերոհիշյալ նախաձևերն ունեցել են $*p^{[h]}ətér$ «հայր», $*p^{[h]}ek^e$ «եփել, թխել», $*p^{[h]}ed-$ / $*p^{[h]}od-$ «ոտք», $*p^{[h]}enk^e$ «հինգ», $*p^{[h]}ur$ / $*p^{[h]}un-$ «կրակ» և այլն: Նախագրային հայերենում, ըստ ամենայնի՝ դեռևս վաղնջահայերենում, տեղի է ունեցել այդ շնչեղ խուլ ենթահնչւյթի հպական բաղադրիչի՝ $*p$ -ի անկում, իսկ շունչը՝ $*^{[h]}$ -ն, ընդհակառակը, աստիճանաբար վերածվել է լիարժեք հնչյունի (իմա՝ հնչւյթի. հմմտ. $hayr \sim \text{այր}$ «1. տղամարդ. 2. քարանձավ», $hni- \sim \text{ուր}$ «որտեղ, որտեղ որ» – ($h \sim \emptyset$)), $hayr \sim \text{տայր}$ «(նա) տալիս էր» ($h \sim \text{տ}$), $hēt(-p) \sim \text{մետ}$ «շատ, միշտ, հավետ» ($h \sim \text{մ}$) և այլն)՝ իրենով լցնելով $*p$ -ի անկումով առաջացած դատարկությունը: Ըստ իս՝ նույնպիսի գործընթացի արդյունք են նաև հին իռլանդերենի $athir$ «հայր», գալլ. $Ateronius$ «հայր» և հայերենի $nui-$ (ն) [ot(-n)] «ոտք» բառերը: Այդպես մտածելու համար մեզ հիմք

և հայերենին վերագրվող բաղաձայնական տեղաշարժերի զգալի մասը բնորոշ է նաև այլ լեզուների (տե՛ս **Порциг В.**, Членение индоевропейской языковой общности, Москва, 1964, с. 123-126): 2) Ըստ Թ. Գամկրելիձեի և Վյաչ. Իվանովի առաջադրած «կատկայինների տեսության»՝ իրականում գերմանական լեզուները և հայերենը ավելի հարազատորեն են արտացոլում հպական բաղաձայնների h - h . համակարգը, քան մյուս լեզուները (**Гамкредидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.**, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 35-41):

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Վ. Զ.**, Հպական բաղաձայնների հնդեվրոպական համակարգը // «ՎԷՄ», 2019, թիվ 2, էջ 107-136:

են տալիս հետևյալ իրողությունները.

Ա) Հ.-ե. $*p^{[h]}$ > *h*. *h*(*h*) հնչյունական (/հնչյոթային) անցմանը զուգահեռ գործել են *h*.-ե. $*h$ > *h*. *h*(*h*), *h*.-ե. $*\theta$ > *h*. *h*(*h*) անցումները (հմմտ. $*ona-mo-$ > *հոդմ* (-ոյ), $*arəu-$ > *հարաւ* (ունք), $*ōmo-$ > *հում* (-ոյ) և այլն): Այլ կերպ, այդ հնչյունական անցման հարցում դեր է ունեցել նաև համաբանությունը (*аналогия/analogy*):

Բ) Հայերենի բարբառներում պահպանվել են բառակգրի դիրքում *h* (*h*) կամ *j* (*j*) նախահավելվածով՝ հնդեվրոպական ծագման բառեր, որոնց գրաբարյան համարժեքներն այդ նախահավելվածները չունեին (հմմտ. $*pljos$ > գրբ. *ալեւոր*, բրբ. *հալիվոր*, $*perə$ > գրբ. *երի* «մոտը, կողքին»¹, բրբ. *հերի*, $*plā$ > գրբ. *լալ*, բրբ. *յիլալ*, $*pod-$ > գրբ. *նտն*, բրբ. *յոտ*, $*porhu$ > գրբ. *որթ* «հորթ», բրբ. *հորթ*, $*pōlo$ > գրբ. *ուլ*, բրբ. *հուլ* և այլն): Ըստ Հ. Աճառյանի՝ բարբառային վերոհիշյալ (նախահավելվածով) ձևերը ավելի հին են գրաբարյանների համեմատությամբ²: Հ.-ե. $*p$ > *h*. *h* (*h*) անցման համար ենթադրվել է *f*-ի միջանկյալ աստիճան, այսինքն՝ $*p$ > ($*f$ >) *h* (*h*), հոգուտ որի վկայում են նաև տիպաբանական զուգահեռները (հմմտ. *puθra* > օւեթ. *furt* «որդի», ընդհանուր ուգրաֆինական $*p$ > ֆինն. *p* (*puu* «ծառ», *pelä-tä* «վախենալ»), կոմի-գիրյ. *p* (*pu* «ծառ»), վոտյ. *p* (*pu* «ծառ»), բայց հունգ. *f* (*fa* «ծառ», *fel* «վախենալ») և այլն): $P > f$ անցման համար ենթադրվում են $p' > p\varphi > \varphi$ միջանկյալ աստիճանները, այսինքն՝ *p*-ի շնչեղացում³, ապա հնչյունական փոփոխություն, որին կարող էր հաջորդել անցումը *h*-ի: Հնչյունափոխական ամբողջական շղթան՝ $p > (... >) h$, դրսևորվել է, օրինակ, ճապոներենում և մոնղոլերենում⁴:

Գ) Վերջապես բառակգրի դիրքում $*p > h$ (*h*), $*p > \theta$ հնչյունական անցումները բնորոշ էին ոչ միայն հայերենին, այլև կելտական լեզուներից շատերին, որոնք պատկանում են *h*.-ե. լեզուների *centum* խմբին (հմմտ. $*p^{[h]}$ ter- «թռիչք», «թռչելը». հն կորն. *hethen* «թռչուն», իռլ. *én*, վալլ. *edn*, միջ. բրետ. *ezn* և այլն, $*p^{[h]}$ l̥- հն իռլնդ. *hil* «շատ», հուն. *πολύς* «շատ», հոմ. հուն. *πλεῖος* «լի», լատ. *plēnus* «լի», գոթ. *filu*, սնսկ. *pūrñá-* «լի», հն իռլ. *hith* «ցորեն», վալլ. *ŷd*, հն կորն. *yd*, միջ. կորն. *ys*, *eys* (հգն. *թ. esow*), բրետ. *ed*, սնսկ. *pitu-*

¹ Այս բառը գրաբարում սովորաբար գործածվել է *am* կամ *j*(*j*) նախդիրների հետ, հետևաբար բարբառային «հերի» ձևը կարող էլ լինել գրաբարյան «յերի»-ի հնչյունափոխված տարբերակը՝ բառակգրում *j* (*y*) > *h* (*h*) անցումով (հմմտ. *յածել* «շրջել, թափառել» > *հածել, յաղթ* «1. խոշոր, ստվար. 2. հզոր» > *հաղթ, յոյժ* «շատ, խիստ, սաստիկ» > *հույժ* և այլն):

² Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951, էջ 411-412: Մենք նշում ենք միայն *h*.-ե. խուլ շրթնային հպականից $*p$ -ից, սերված ձևերը: Կան նաև այլ նախահավելվածներով ($*s$, $*k'$) ձևեր, բայց դրանց քննությունը մեզ հետաքրքրող խնդրից դուրս է:

³ Շնչել բնույթ է վերագրվել, օրինակ, հին հունարենի *φ*-ին (տե՛ս **Прокош Э.**, նշվ. աշխ., էջ 29):

⁴ Տե՛ս Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, Երևան, 1971, էջ 590, **Серебренников Б. А.**, Вероятностные обоснования в компаративистике, Москва, 1974, с. 118-119:

«սնունդ» (“*nunad*”) և այլն)¹:

Ըստ էության, հ.-ե. **p* > հյ. *h* (h) անցմանն է վերաբերում նաև հ.-ե. **p* > հյ. *j* (y) համապատասխանությունը երկու բառի դեպքում՝ *jawray* «խորթ հայր» և *jhunin* «հինգ տասնյակ», որովհետև *jawray-h* **pətr-* նախաձևը զարգացել է **p^[h]atér* «հայր» նախաձևից, իսկ *jhunin-ը*՝ **p^[h]enk^uēk^u omtə* նախաձևից՝ **hինգհուն* > **jինգհուն* > **jինգուն* միջանկյալ օղակներով²: Ըստ Հ. Պետերսոնի՝ «բնիկ հայկական բառի», այդ թվում՝ *jawray* և *jhunin* բառերի սկզբի *j* (y)-ին *h* (i) նախադրության դրսևորումն է և կապ չունի այն դեպքերի հետ, «որ ամեն սկզբնատառ *j* արդի հայերենին մեջ *h* եղած է»³: Ըստ այդմ՝ *jhuninի j-*ն համարժեք է «ի + հ»-ի: Հատկապես վերոհիշյալ բառերի դեպքում այդպիսի մեկնաբանությունը, մեր կարծիքով, համոզիչ չէ, որովհետև ընդհանրապես խախտում է նախաձևերի վերականգնման տրամաբանությունը: Ընդհակառակը, ավելի հավանական է, որ տեղի է ունեցել «հ.-ե. **p* > վղնջ.հյ. **h* > հնգյն հյ. **j* > գրբ. հյ. *j* (> ժ. հյ. *h*)» անցում: Վերջինը վերաբերում է առհասարակ «գրբբ. բառասկզբի *j* (y) > արդի հայերեն *h* (h)» հնչյունական անցումներին (հմմտ. *jիմար* > *հիմար*, *jիշել* > *հիշել*, *jիրաի* > *հիրավի*):

Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ հ.-ե. **p* > հյ. *h* (h) անցումը եղել է տևական գործընթաց, որը սկսվել է հնդեվրոպական լեզվամիասնության

¹ Կելտական լեզուների օրինակներն ըստ **Льюис Г. и Педерсен Х.**, Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, Москва, 1954, с. 52-53: Թ. Գամկրելիձեն և Վլադ. Իվանովը հ.-ե. այլ լեզուների մեկ այլ խմբի, այդ թվում՝ հայերենի, նույնիմաստ բառերի համար առաջարկում են կոկորդայինով նախաձև՝ **Hut^u*:- Հմմտ. ավեստ. *ādū.fraδana-* «ցորենով առատ», սողդ. բուդդ. *’dw-k* «ցորեն», հն հյ. *hat* «ցորեն», գոթ. *atisk* «սերմ», հն վրն գրմ. *ezzesc* «սերմ», լատ. *ador* «հացաբույսի հատուկ տեսակ» (տե՛ս **Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.**, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 655): Նկատենք, որ հյ. *huan* (*hat*) բառը Հ. Աճառյանը թողել է չստուգաբանված (տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III., էջ 50-52): Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ փոխառություն է խեթերեն *hattāi-* «հատել, կտրել. ծակել, պատռել» բառից (տե՛ս **Զահուկյան Գ. Բ.**, Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 314, *նույնի*՝ Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 450): Կարծում ենք՝ նկատի ունենալով, որ՝ 1) լեզուների երկու խմբերում էլ կան ինչպես *centum*, այնպես էլ *satəm* լեզուներ, հնարավոր չէ խոսել բարբառային տարբերակվածության մասին, 2) երկու խմբի լեզուների բառաձևերն էլ պատկանում են իմաստային ընդհանուր դաշտի, իսկ ստուգաբանական քննությամբ հնարավոր է փաստել նաև հնչյունական (հնչույթային) կազմի ընդհանրությունները,– նախահնդեվրոպական փուլում (հեռավոր վերականգնում) հնարավոր է բոլոր ձևերի համար առաջարկել շնչեղ խուլ հպակնոնով ընդհանուր նախաձև, այն է՝ **p^[h]ad-*: Հայերենում և խեթերենում ընկել է այդ նախաձևի խուլ հպական բաղադրիչը (**p*), հն հնդկերենում՝ շնչեղը (*^[h]*), իսկ մյուս լեզուներում՝ երկու բաղադրիչն էլ (**p^[h]*), և բառը սկսվել է ձայնավորով կամ կիսաձայնով: Ի դեպ, կելտական որոշ լեզուների *y* կիսաձայնը կարող է լինել բառասկզբի *h*-ի և ձայնավորի, մասնավորապես՝ *i*-ի փոխազդեցության արդյունք (հմմտ. վալլ. *yđ*, հն կորն. *yđ*, միջ. կորն. *ys*, *eys*):

² Տե՛ս **Հյուբշման Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 477, **Աճառյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 400, **Petrosyan W. Z.**, Происхождение в древнеармянском языке сонорного звука *j* (y) и его фонематическая значимость (исторический аспект) // European Journal of Humanities and Social Sciences, 2017, № 5, p. 24-29:

³ **Պետերսոն Հ.**, Հայերեն եւ դրացի լեզուները, Վիեննա, 1907, էջ 62:

տրոհումից հետո և շարունակվել է արդեն հայերենի ինքնուրույն զարգացման պատմության ընթացքում, թերևս՝ մ. թ. ա. IV-III դարերում: Հետևաբար որքան էլ հ.-ե. **p > hj*. *h* (h) համապատասխանությունը ներառում է *h* (h)-ով սկսվող բառերի ամենից մեծ քանակությունը (52), **p*-ն չի կարող լինել հայերենի *h* (h)-ի նախասկզբնական ձևը:

Ինչպես երևում է վերը ներկայացված թվային ցուցիչներից, քանակապես երկրորդ տեղում է հ.-ե. **s > hj*. *h* (h) համապատասխանությունը՝ 16: Այդ բառերից են. *haw* (-ոյ) «համ, ճաշակ. ախորժեխություն» (**sap/b-mo-*)¹, *hēd-wān*իս «գրաստ կամ կառք նստել» (**sed-s-*), *hēnq* «ծույլ, ալարկոտ» (**selk-*), *hīw*ն «պատի հիմք. սկիզբ» (**sem*ի), *hīn* (-ոյ) «վաղեմի. հինավուրց» (**seno-*) *hēir* / *hīir* (-ոյ) «հյուր» (**seu(e)ro-*), *hīir*թ (-ոյ) «նյութ. խոնավություն. կորով (*փխբ.*)» (**sip-to-*), *hīir-d-wān*եմ «հյուծվել, ուժասպառ լինել» (**sēug- ?*) և այլն: Ինչպես երևում է նաև նշված օրինակներից, հ.-ե. **s > hj*. *h* (h) անցումը տեղի է ունեցել միայն բառասկզբի դիրքում՝ առաջին շարքի ձայնավորների և դրանցով սկսվող երկբարբառներին նախորդող դիրքում (*e, i, ēu*):

Բառասկզբի դիրքում «հ.-ե. **s > ժառանգ լեզվի h*» հնչյունական անցում, հայերենից բացի, տեղի է ունեցել նաև հին հունարենում, իրանական և կելտական առանձին լեզուներում, ինչպես՝ **seno-* > հուն. *ἥνος* [*hénos*] «հին, անցյալ տարվա», ավ. *hanō*, բրետ. *hen* «հին, ծեր»: Հմմտ. նաև. **sēmā-r-* / **sēmōrom* (?) «ամառ, տարի». վալլ. *haf* «ամառ», կորն. *haf* «ամառ», բրետ. *hañv*, ավ. *hamō* (գրծ. *hama*), պիլ. *hāmīn*, քրդ. *hāwīn*, վալլ. *hysb* «չոր, անպտուղ» (իգ. սեռ. *hesb*), բրետ. *hesp*, *hesk* (**sisqu-*, **sisqwo-*)², ավ. *hišku-* «չոր», **sal(i)-* «աղ». հուն. *ἅλς* [*hals*] «աղ», **septm* «յոթ». հուն. *ἑπτά* [*heptá*] «յոթ», ավ. *hapta* և այլն:

Ինչպես բառասկզբում, այնպես էլ միջձայնավորական դիրքում *s > h* անցում դիտարկվել է նաև թյուրքական (հմմտ. **թյուրք. լեզուներ.** թաթար. *saryq* «ոչխար» – բաշկ. *haryq* «ոչխար», թաթար. *sary* «դեղին» – բաշկ. *hary* «դեղին», թաթար. *atasy* «նրա հայրը» – բաշկ. *atahy* «նրա հայրը», յակուտ. (*kiz*>) *kis* «աղջիկ» – *kīha* «նրա աղջիկը» և այլն), ուգրաֆիննական, մոնղոլական և տունգուս-մանջուրական լեզուներում³:

Ըստ Ա. Մեյեի՝ *s > h* անցումը «բացատրվում է արտասանության թուլության և միմյանցից անկախ նկատվում է այն լեզուներում, որտեղ հպա-

¹ Այս բառը Հ. Աճառյանը թողնում է չստուգաբանված (տե՛ս **Աճառյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 16-17):

² Նշված **sisqu-*, **sisqwo-* նախաձևերը առաջարկում են Գ. Լյուիսը և Հ. Պեդերսը (տե՛ս **Льюис Г. и Педерсен Х.**, նշվ. աշխ., էջ 42-43)՝ պիտի կարծել իբրև ընդհանուր կելտական նախաձևեր, որովհետև համեմատական հնդեվրոպաբանության մեջ՝ որպես ընդհանուր հնդեվրոպական նախաձև՝ «չոր, ցամաք» նշանակությամբ առաջարկվում է **sausos*-ը (տե՛ս **Семенин О.**, նշվ. աշխ., էջ 54):

³ Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 6, էջ 556, **Серебряников Б. А.**, Вероятностные обоснования в компаративистике, Москва, 1974, с. 140-141:

կանների արտաբերությունը չի հատկանշվում կոշտությամբ»¹:

Ինչպես արդեն նշվել է, Գ. Ջահուկյանը կոկորդայինով նախաձև (*H-) առաջարկել է հին հայերենի միայն յոթ բառի բառասկզբի *h* (h)-ի համար, իսկ 12-ի դեպքում վերականգնվող նախաձևը բառասկզբի *h* (h)-ի դիմաց չունի որևէ հնչույթ, այլ կերպ՝ առկա է հյ. *h* (h) < հ.-ե. **ø* համապատասխանություն: Այդ բառերն են. *hugh* (<*oskijā-), *hnqul* (-ոյ) (<*onə-mo-), *harpիր* (<*ari-tro-?)², *harpաւ-ունք* «ցանք. սերմ, ունդ» (<*arəu-), *hnun* (-ոյ) (<*odos-), *hnunիւ* (<*ode-(i-?)), *hnununիւ* (<*od-od-), (*hnվի*)-ւ (-աց) «ոչխարի հովիվ» (<*(*oui*-)pā), *hnunւտ* (+բ.) (<*od-), *hnւմ* (-ոյ) (<*ōmo-), *hnւպ* (+բ.) (<*ub): Այս բառերի առնվազն մի մասի դեպքում կոկորդային տեսության կողմնակիցները (այդ թվում՝ Գ. Ջահուկյանը՝ ավելի վաղ հրապարակված «Ակնարկներում ...»)³ հնարավոր են համարել *h* (h)-ի սերումը հ.-ե. կոկորդային հնչյունից⁴, իսկ Գ. Ղափանցյանի կարծիքով «հովիւ, հոտ, հում բառերում սկզբի «h»-ն հայերենում է զարգացել»⁵:

«Կոկորդային տեսության» առնչությամբ արդեն նշել ենք, որ, մեր կարծիքով նս, բավարար հիմքեր չկան ընդհանուր հնդեվրոպական լեզվում յուրահատուկ կոկորդային հնչույթ(ներ)ի տարբերակման համար, և որ հ.-ե. **h*-ն եղել է սովորական հետնալեզվային շփական: Հետևաբար մեզ հետաքրքրող հարցի տեսանկյունից սկզբունքային նշանակություն չունի՝ վերոնշյալ բառերի հ.-ե. նախաձևը բառասկզբում ունեցել է հետնալեզվային խուլ շփական հնչյուն, թե՛ ոչ, որովհետև դրանից խնդրի էությունը չի փոխվում: Եթե ունեցել է, ուրեմն էականորեն մեծանում է հ.-ե. **h* > հյ. *h* (h) համապատասխանությունների թիվը՝ ավելի համոզիչ դարձնելով վարկածը, որ հյ. *h* (h)-ի նախասկզբնական ձևերից մեկը, եթե ոչ՝ բուն նախաձևը, եղել է ընդհանուր հնդեվրոպական հետնալեզվային խուլ շփական **h*-ն: Եթե չի ունեցել, ուրեմն

¹ **Мейе А.**, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, с. 121.

² *Հարիր* բառի համար Հ. Պեդերսընը առաջարկել է **pr̥r̥énur*՝ նախաձևը՝ կապ տեսնելով հուն. *πεῖρα* (< **periv*), *πέρας* «վախճան», հինդլ. *párvan*- «վարակ, եղեգի եւ տնկերու յօդ, հատած» և *párvata*- «լեռ» բառերի հետ (**Պեդերսըն Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 60-61): Այսինքն՝ «հարիր»-ի համար նս կանխադրվել է հ.-ե. **p* > հյ. *h* (h) անցում:

³ Նշվածներից Գ. Ջահուկյանը կոկորդայինով նախաձև էր առաջարկել *hugh*, *harpիր*, *harpաւունք*, *hnվի*, *hnun*, *hnւմ* բառերի համար (տե՛ս **Джаукян Г. Б.**, Очерки дописменного периода армянского языка, с. 241-242):

⁴ Տե՛ս **Sturtevant E.**, The Indo-Hittite Laryngals, Baltimore, 1942, p. 30, **Георгиев В. И.**, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, Москва, 1958, с. 13: Թ. Գամկրելիձեն և Վյաչ. Իվանովը վերոհիշյալ բառերից *harpաւունք* կապում են կոկորդային հնչյուն չունեցող **arv*- «վարելահող. հերկ» նախաձևի հետ (տե՛ս **Гамкредидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.**, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 477), բայց կոկորդայինով (**H*) նախաձևի են հանգեցնում, օրինակ, *hnվեւ* «փչում եմ» բառի *h* (h) սկզբնահնչյունը (տե՛ս **Гамкредидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.**, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 206), որի համար Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը առաջարկում են **p*-ով նախաձև (տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, էջ 116, **Ջահուկյան Գ. Բ.**, Հայոց լեզվի պատմություն..., էջ 145, *նույնի*՝ Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 466):

⁵ **Ղափանցյան Գ. Ա.**, Հայոց լեզվի պատմություն. հին շրջան, Երևան, 1961, էջ 337:

այդ բառերում սկզբի *h* (*h*)-ն հայերենյան զարգացում է, ինչպես որ որոշ բառերի համար հակված է կարծելու Գ. Ղափանցյանը: Այդ խնդրին ավելի որոշակի պատասխանելու համար անհրաժեշտ կլինի կատարել յուրաքանչյուր բառի առանձին ստուգաբանական քննություն, որը կստվալ դեպքում մեր նպատակից դուրս է:

Հ.-ե. $*k'' > h$. *h* (*h*) անցումը, ըստ ամենայնի, հնչյունաբանական առանձնակի (այն է՝ նախորդների հետ կապ չունեցող) գործընթացներով պայմանավորված երևույթ է, հետևաբար՝ շեղում ընդհանուր միտումներից (հմմտ. $*k''az-g' h- > hawq?$ «հազալ», $*k''i- > hánq(-ghu)$ «հանգիստ առնել. խաղաղվել», $*k''ol- > h$ ոլով «զորվելը, պտույտ»): Դրանով պիտի բացատրել, որ $*k'' > h$. *h* (*h*) անցումը ներառում է խիստ սահմանափակ թվով բառեր (3):

Այսպիսով, վերը կատարված քննությունը հիմք է տալիս անելու հետևյալ եզրահանգումները: 1) Ընդհանուր հնդեվրոպական լեզվում եղել են $l' < *S >$, $l' < *H >$ խուլ շփական հնչույթները կամ առնվազն՝ մի խուլ շփական հնչույթ, որը հանդես է եկել $*s//*h$ լծորդակից հնչյունական տարբերակներով: Այդ հնչույթը կարելի է նշանակել պայմանական $< *S/H >$ խորհրդանիշով: Եթե ընդունենք, որ նշված երևույթը բավարար չափով ուսումնասիրված չէ ընդհանուր հնդեվրոպականում այդպիսի լծորդակցություն կազմելու առումով, ապա առնվազն *h*.-ե. առաջին բարբառներում (= լեզուներում) նմանօրինակ լծորդության գոյությունն ընդունելու համար կան բավարար հիմքեր: Հետևաբար պիտի կարծել, որ *h*.-ե. $*s$ -ը և $*h$ -ն հավասարապես կարող էին լինել *h*. *h* (*h*)-ի նախասկզբնական ձևերը: Այսինքն՝ *h*.-ե. $*h > h$. *h* (*h*), *h*.-ե. $*s > h$. *h* (*h*) հնչյունական անցումներն ընդհանուր առմամբ եղել են միաժամանակյա գործընթացներ: 2) Հ.-ե. $*p > h$. *h* (*h*) անցումն առաջինների համեմատությամբ զգալիորեն ուշ՝ արդեն հայերենի՝ որպես ինքնուրույն լեզվի ձևավորման փուլում սկսված գործընթաց էր: 3) Հ.-ե. $*\emptyset > h$. *h* (*h*), *h*.-ե. $*k'' > h$. *h* (*h*) համապատասխանությունների նշանակությունը էական չէ *h*. *h* (*h*)-ի ծագմանաբանական քննության տեսանկյունից, որովհետև դրանք չեն կարող որևէ կերպ խախտել հիմնական հնչյունական անցումների օրինաչափ բնույթը:

Վարդան Պետրոսյան – Հ.-ե կոկորդայիների տեսությունը և հին հայերենի խուլ շփական Հ (H)-ի հնչաբանական բնութագրերը (ապաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետեր)

Հին հայերենի խուլ շփական *h* (*h*)-ի համար պատմահամեմատական հայերենագիտության մեջ սահմանված նախաձևերի բազմազանությունը (հմմտ. $*H (7)/ *p (52)/ *s (16)/ * \emptyset (12)/ *k'' (4)$) որոշակի խնդիրներ է ստեղծում *h* (*h*)-ի նախասկզբնական ձև(եր)ը որոշելու առումով: Դրանցից մեկն ընդհանուր հնդեվրոպական լեզվում կոկորդայի հնչյունների գոյության հարցն է, որքանով հայերենը խեթերենի և հին հունարենի հետ, համարվել է *h*.-ե. կոկորդայիների ռեֆլեքսները պահպանած հիմնական լեզուներից մեկը (Վ. Գեորգիև): Մեզ առավել համոզիչ են թվում ընդհանուր-

հնդեվրոպականում յուրահատուկ՝ «կոկորդային» համարված հնչյունների գոյությունը չընդունող տեսակետները, համաձայն որոնց՝ հ.-ե. **h*-ն եղել է «սովորական խուլ հետնալեզվային» (Օ. Մեմերենյի, Է. Մական և ուրիշներ): Ըստ այդմ, հայերենի՝ *h* (h) սկզբնահնչյթով այն բառերը, որոնց համար «կոկորդային տեսության» կողմնակիցները հ.-ե. նախաձևերում վերականգնում են առաջին շվայով (**ə*) կամ **H*-ով նշանակվող կոկորդային հնչյուն, իրականում ունեցել են սովորական հետնալեզվային խուլ շվական **h*: Հյ. *h* (h)-ի բուն նախաձևերից մեկը եղել է **s*-ը, որքանով, եթե ոչ՝ ընդհանուր հնդեվրոպականում, առնվազն հ.-ե. առաջին բարբառներում, **s*-ը և **h*-ն գտնվել են հերթագայական հարաբերության մեջ: Այդ մասին են վկայում նաև տիպաբանական տվյալները: Հ.-ե. **p* > հյ. *h* (h) անցումը, չնայած մյուսների համեմատությամբ քանակական զգալի գերակշռությանը, համեմատաբար ավելի ուշ՝ արդեն հայերենի՝ որպես ինքնուրույն լեզվի զարգացման պատմության ընթացքում տեղի ունեցած գործընթաց էր: Հ.-ե. **θ* > հյ. *h* (h), հ.-ե. **kʰ* > հյ. *h* (h) հնչյունական անցումները մեզ հետաքրքրող խնդրի տեսանկյունից ունեն երկրորդային նշանակություն, որովհետև հ.-ե. **θ* > հյ. *h* (h) համապատասխանության դեպքում հայերենի *h* (h)-ն, ըստ ամենայնի, հետագա հավելում է, իսկ հ.-ե. **kʰ* > հյ. *h* (h)-ի դեպքում՝ ոչ օրինաչափական հնչյունափոխական գործընթացներով պայմանավորված երևույթ, որը նույնպես տեղի է ունեցել հայերենի ինքնուրույն զարգացման պատմության ընթացքում:

Вардан Петросян – Теория и.-е. ларингалов и фонематические характеристики древнеармянского глухого фрикативного *h* (*h*) (ахронические и диахронические аспекты)

Ключевые слова – глухой фрикативный, заднеязычный, общиндоевропейский язык, праформа, «сонантный коэффициент», «ларингальная теория», ахронический аспект, Е. Курилович, Э. Макаев, О. Семереньи

Разнообразие определений праформ древнеармянского глухого фрикативного *h* (h) в сравнительно-историческом арменоведении (ср. **H* (7)/ **p* (52)/ **s* (16)/ **θ* (12)/ **kʰ* (4)) создает некоторые проблемы в плане определения его первоначальной формы/первоначальных форм. Одна из них – вопрос о существовании ларингальных звуков в общиндоевропейском языке, поскольку армянский, наряду с хеттским и древнегреческим, считался одним из основных языков, сохранивших рефлексy и.-е. ларингальных (В. Георгиев). Для нас более убедительными представляются точки зрения, не принимающие существование в общиндоевропейском языке особенных звуков, считающихся «ларингальными», согласно этим мнениям, и.-е. **h* был «обыкновенным глухим заднеязычным» (О. Семереньи, Э. Макаев и другие). Соответственно, слова, начинающиеся с фонемы *h* (h), для которых сторонники «ларингальной теории» в и.-е. праформах восстанавливают ларингальный звук с *первичным шва* (*shva primum*), обозначаемый (**ə*) или **H*, в действительности имели обыкновенный глухой фрикативный заднеязычный **h*. Одной из истинных праформ арм. *h* (h) было **s*, поскольку если не в общиндоевропейском языке, то как минимум в первых диалектах и.-е. **s* и **h* чередовались между собой. Об этом свидетельствуют также типологические данные. Переход и.-е. **p* > арм. *h* (h), несмотря на свое значительное по сравнению с другими численное превосходство, – сравнительно более поздний процесс, имевший место на протяжении истории развития армянского языка как самостоятельной единицы. Звуковые переходы и.-е. **θ* > арм. *h*

(h), и.-е. $*k^h >$ арм. h (h) с точки зрения интересующей нас проблемы имеют второстепенное значение, потому что при соответствии и.-е. $*\emptyset >$ арм. h (h), по всей вероятности, арм. h (h)- последующее добавление, а в случае и.-е. $*k^h >$ арм. h (h) – явление, обусловленное процессами нерегулярного чередования, которое также имело место в процессе истории самостоятельного развития армянского языка.

Vardan Petrosyan – *The Theory of IE Laryngeal Sounds and Phonemic Characteristics of Old Armenian Voiceless Fricative (H) (Anachronistic and Diachronic Aspects)*

Key Words – voiceless fricatives, back-lingual, common Indo-European Language, prototype, voiced coefficient sonorant coefficient, «Laryngeal theory», anachronistic concept, Ye. Kurilovich, E. Makaev, O. Semerenyi

The variety of Old Armenian voiceless h (h) in comparative Armenology (comp. $*H$ (7)/ $*p$ (52)/ $*s$ (16)/ $*\emptyset$ (12)/ $*k^h$ (4)) gives rise to a certain set of problems when identifying the prototype(s) of h (h). One of these problems is the relevance of the laryngeal sounds in common Indo-European language, since Armenian, together with Hittite and Old Greek, was considered one of the key languages that had preserved the reflexes of the IE laryngeal sounds (V. Georgiev). We are more prone to accept the theories that discard the existence of certain unique “laryngeal” sounds in the common Indo-European language. These theories hypothesize that the IE $*h$ was an “ordinary voiceless back-lingual” sound (O. Semerenyi, E. Makaev and others). The Armenian words starting with h (h), which the supporters of the “Laryngeal theory” identify with the IE first shewa ($*\emptyset$) or a laryngeal sound marked with $*H$, was, in fact, an ordinary voiceless fricative $*h$. One of the prototypes proper of the Armenian h (h) was $*s$, since if not in the Indo-European, then at least in the first IE dialects, the sounds $*s$ and $*h$ were in sequential relationship. This idea is well-supported by typological evidence. The transition of the IE $*p >$ to Arm. h (h), despite its overwhelming number as compared to the others, took place much later when Armenian was already an independent language. The phonetic transitions IE $*\emptyset >$ Arm. h (h), IE $*k^h >$ Arm. h (h) are of secondary significance for us since in case the IE $*\emptyset >$ Arm. h (h) match, the Armenian h (h) is most apparently a later addition while the transition IE $*k^h >$ Arm. h (h) is a non-standard phonetic phenomenon that can be well observed in the history of the Armenian language as an independent language.

Ներկայացվել է 10.02.2022

Գրախոսվել է 22.02.2022

Ընդունվել է տպագրության 29.03.2022

Վարդան Պետրոսյան – ԵՊՀ ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ, քանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (vz.petrosyan@mail.ru)